

WAT LEERT DE *GROTE EN VREESELIKE* SINT-ELISABETHSVLOED ONS?

Stormvloedrampen en overstromingen spreken tot de vaderlandse verbeelding. Dit geldt bij uitstek voor de Sint-Elisabethsvloed van 1421, die veelvuldig werd geïnterpreteerd overeenkomstig de behoefte en smaak van de tijd. 600 jaar later geeft de legendarische watersnood aanleiding tot reflectie op het verleden én de toekomst. Hoe verhoudt beeldvorming van de 'strijd tegen het water' zich tot de realiteit van de snelle klimaatverandering?

TEKST ERIC BURGERS | BEELD MARCEL MOLLE, RIJKSMUSEUM AMSTERDAM

E

..... 'De mens heeft het
natuurlijke landschap
vergaand veranderd,
..... met alle risico's van dien'

Dit najaar wordt in de regio Dordrecht uitgebreid stilgestaan bij de overstroming van het gebied dat in 1421 bekend stond als de Grote Waard. Dit omdijkte landbouwgebied omvatte de huidige Biesbosch, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoekse Waard, het Land van Heusden en Altena en een strook Noord-Brabant. Op of omtrent 19 november, de naamdag van de heilige Elisabeth van Thüringen (1207-1231), leidde een zware storm 's nachts tot een dijkdoorbraak. Vanuit het Hollands Diep stroomde water de zuidwestelijke polder in.

Veel informatie over de gebeurtenis die in eerste instantie via kronieken en later middels schilderijen, prenten, liedjes en kinderboeken het collectief geheugen insijpelde, klopt niet. Zo zijn aantallen verdrinken slachtoffers en dorpen schromelijk overdreven. Ook strookt het beeld van een superstormvloed die in één keer de Grote Waard verloren deed gaan niet met de waterstaatkundige werkelijkheid. In *De grote en vreeselijke vloed: De Sint-Elisabethsvloed 1421-2021* duiden verschillende auteurs zowel de cultuurhistorische verwerking als de aardwetenschappelijke context van de ramp. H₂O vroeg twee van hen, Lotte Jensen, hoogleraar Nederlandse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit, en Maarten Kleinhans, hoogleraar Fysische Geografie aan de Universiteit Utrecht, om nadere bespiegeling aan de hand van de allerbekendste afbeelding van de watersnood, de laatmiddeleeuwse *Sint-Elisabethsvloedspanelen*.

Panelen

De wellicht eerste artistieke weergave van de St. Elisabethsvloed kwam zo'n 70 jaar na dato tot stand. Voor de Grote Kerk van Dordrecht werd ter nagedachtenis een altaarstuk vervaardigd. Op de buitenkant van de panelen schilderde de anoniem gebleven schilder een overstromend landschap. "Zoals in zoveel latere interpretaties van deze ramp, worden feit en fictie vervlochten", zegt Jensen. "De >

voorstelling heeft een sterk allegorische betekenis. De liefdadigheid en hulpvaardigheid van gemeente Dordrecht staan letterlijk op de voorgrond." De relatie met Sint Elisabeth, de beschermheilige van zorgverleners zoals afgebeeld op de keerzijde van het paneel, wordt vaak vergeten. "Maar die is er wel degelijk."

Jensen ziet in het tafereel kiemen van mythevorming, zoals het detail van een kindje in een op het water drijvende wieg die in evenwicht wordt gehouden door een kat. "Het kindje kreeg later een naam, Beatrijs, en groeide uit tot een nationale legende die nog altijd in ere wordt gehouden. Onlangs, op 19 november, werd bij Kinderdijk een sculptuur onthuld van de wieg met het kindje." Tegelijkertijd geven de panelen volgens Jensen wellicht een realistischer beeld van de gebeurtenissen dan latere, dikwijls dramatischer weergaven. "Het grootste deel van het gebied is niet overstroomd. Er graast vee in de wei. Mensen pakken hun biezen en varen weg in bootjes. Ja, er drijft een verdrinkene voorbij, maar van een vloedgolf die alles en iedereen in één keer verzwelgt lijkt geen sprake."

Zo'n zondvloed-achtige ramp heeft volgens Kleinhans niet plaatsgevonden. Dat wijst onder meer zijn eigen onderzoek naar de ondergrond van de Biesbosch uit. "Bij eb lag het gebied droog." Wel was de Grote Waard voordien al onderhevig aan bodemdaling, als gevolg van ontwatering en zoutwinning, en was het dijkonderhoud niet op orde. "Mensen hebben hun omgeving kwetsbaar gemaakt voor de meer extreme natuurverschijnselen." Bij elk hoogwater stroomde water door de dijk naar het lageregelegen maaiveld. Doordat de bres in de dijk niet kon worden gedicht en doordat in december 1421 ook de rivierdijk bij Werkendam het begaf, liep het gebied op de hoger gelegen delen na lang-

Beeld Rijksmuseum Amsterdam

Elisabethspaneel (fragment)

zaam onder. Inwoners moesten de Waard verlaten. Sommigen verruilden een boerenbestaan voor een vissersleven. "We kampen nog steeds met deze problematiek: zinkend land versterkt de effecten van dijkdoorbraken. Een groot gebied drastisch transformeren naar een klimaatbuffer of zelfs helemaal verlaten en overgeven aan de natuur om een ramp ter plekke dan wel benedenstrooms te voorkomen, is echter vooralsnog onbespreekbaar." Terwijl vertrekken uit laaggelegen Nederland een realistisch scenario is wanneer niet aan het akkoord van Parijs wordt voldaan, houdt Kleinhans voor. "Let wel, de Grote Waard lag destijds op pakweg 1,5 meter onder NAP terwijl er nu met veel vertrouwen in de technologie gebouwd wordt op 6 meter onder NAP."

Maakbaarheid

Jensen leidt een onderzoeksprogramma dat betrekking heeft op Nederlandse identiteitsvorming in relatie tot de omgang met rampen. Ze legt uit hoe de mythevorming omtrent de Sint-Elisabethsvloed zich in de loop van de 17^e en 18^e eeuw voltrekt en in de 19^e eeuw een hoogtepunt bereikt. "Dan kijkt men graag terug op een heroïsch verleden dat zowel wordt ge-

nationaliseerd als geromantiseerd." In de beeldvorming heeft liefdadigheid in tijden van rampspoed plaatsgemaakt voor een heldhaftige strijd tegen het water. "De Sint-Elisabethsvloed is exemplarisch geworden en de baby die de storm overleeft, symboliseert de gespannen verhouding tussen de mens en de elementen."

Volgens Jensen gaat in de herdenking van een ramp terugkijken altijd samen met actualiseren. Daarin schuilt een paradox: juist doordat deze watersnood door de eeuwen heen veelvuldig is beschreven, verbeeld én spannender is gemaakt, is hij in het collectief geheugen blijven hangen en kan hij nu als referentiekader dienen. "Deze ramp wordt in feite steeds opnieuw relevant gemaakt. Zie alle aan de herdenking gewijde publicaties, lezingen, tentoonstellingen en toneelvoorstellingen op scholen. Nu gebeurt dat om over de zich voltrekkende klimaat-ramp te kunnen praten."

"Wat is er nog mogelijk in dit landschap?" Kleinhans acht reflectie op het verleden onmisbaar voor onbevangen bezinning op de toekomst. "Ik doe onderzoek naar het ontstaan van de lage landen als resultaat van interacties tussen slib, water en planten. De mens heeft het natuurlijke landschap

vergaand veranderd, met alle risico's van dien." De panelen zijn voor hem als een waarschuwingbord. "Geheel in lijn met de maakbaarheidsgedachte heeft men een gebied ingepolderd om het te bewonen en exploiteren. Vervolgens blijkt men weerloos tegen natuurgeweld, overstroomt het gebied met alle ellende van dien en moet men het gebied verlaten. Dit zien we wereldwijd gebeuren. In het licht van de extreme veranderingen die we over onszelf afroepen, ben ik bang dat de volgende generatie eenzelfde lot is beschoren."

Hij vreest dat het maakbaarheidsdenken nog altijd overheerst en het discours over handelen in het verlengde van klimaatverandering bepaalt. "In het Deltaprogramma gaat het uitsluitend over adaptatie, niet over mitigatie. Zowel in het terugblikken op de stormvloedramp van 1953 als in de hardnekkige profilering van Nederlanders als de geweldigste waterbouwers van de planeet, ligt de overtuiging besloten dat we dankzij technisch vernuft als winnaars uit de strijd komen." Terwijl de overstroming van de Grote Waard en de ontwikkeling van de Biesbosch nadien een ander verhaal vertellen. "Kunnen we de komende ramp werkelijk het hoofd bieden door

..... 'Van een vloedgolf die alles en iedereen in één keer verzwelgt lijkt geen sprake'

de natuurlijke omgeving te willen beheersen en te blijven bedwingen?" Het standpunt van technologische superioriteit heeft niet altijd centraal gestaan, benadrukt Jensen.

"In traktaten uit de 16e en 17e eeuw komen slimme oplossingen van dijkbouwers zeker aan de orde, maar tot in de 19e eeuw ligt in de culturele verwerking van rampen dikwijls de boodschap besloten dat men machteloos is ten overstaan van ingrijpende natuurverschijnselen. Men leek zich ervan bewust dat men leefde in een overgangsgebied tussen land en water en plaatste zichzelf niet bóven de natuur. Die houding was absoluut mede door religie ingegeven: je hebt te vertrouwen op de goddelijke voorzienigheid en genade." Verschillende denkkaders – de maakbaarheids-gedachte, leven mét de natuur én een meer apocalyptisch narratief – bestonden eeuwenlang naast elkaar. "In het huidige klimaatdiscours lijken ze me alle drie relevant. Welke het beste werkt, hangt sterk af van wie je wilt overtuigen en welke argumenten je hiervoor wilt gebruiken."

Worstelen

Dat er een voor de menselijke beschaving ongeëvenaard gevaarlijke situatie is ontstaan, is op basis van de wetenschappelijke data intussen zo klaar als een klontje. Kleinahans: "Wetenschappers worstelen al jaren met de vraag hoe ze dit gegeven kunnen overbrengen zonder in apocalyptische taal te vervallen. Niemand wil als klimaatdrammer worden weggezet." Hij zou graag beter duidelijk willen maken dat er nu ingrijpende maatregelen nodig zijn, soms tot in de achtertuin, om volgende generaties uitzicht te bieden op een betrekkelijk

Lotte Jensen

Maarten Kleinahans

veilig en waardig leven. "De abstractie van klimaatverandering laat zich echter veel minder goed vertalen naar begrip en empathie dan de tastbaarheid van een watersnood."

Beelden van de overstroming van de Maas in Duitsland en België spreken boekdelen terwijl de gevolgen van ruim een meter zeespiegelstijging in deze eeuw het voorstellingsvermogen te boven gaan. "We zitten echt om een goed verhaal verlegen", aldus Kleinahans. Kunnen de geesteswetenschappen enige troost bieden? Jensen: "Als onderzoeker stuit ik telkens op ontroerende voorbeelden van medemenselijkheid en vermogen tot herstel in tijden van crisis. En alle reflecties op natuurgeweld geven ook blijk van betrokkenheid bij het landschap. Misschien is humaniteit de keerzijde van een doemscenario?" Een laatste blik op de panelen biedt allicht perspectief: aan de horizon tekent zich een on-Hollands heuvellandschap af. Heeft de schilder dorpen en kerken bewust op terpen geplaatst? •

De grote en vreeselijke vloed. De Sint-Elisabethsvloed 1421-2021 (red. Hanneke van Asperen, Marianne Eekhout en Lotte Jensen) verscheen bij De Bezige Bij, 2021.

